

ΚΡΑΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Σάββας Ρομπόλης, καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο
Κώστας Δημουλάς, επιστημονικός συνεργάτης του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ

1. Εννοιολογικές και θεωρητικές αποσαφηνίσεις

Από τη γέννηση του κρατικού φαινομένου ως σήμερα, το κράτος και η κρατική εξουσία αντιμετωπίζονται από την πολιτική και φιλοσοφική σκέψη είτε ως ταυτόσημα του συλλογικού συμφέροντος είτε ως ιστορικά προσδιορισμένοι μηχανισμός ταξικής κυριαρχίας (Dunleavy P. & O' Leary B. 1987).

Οι υποστηρικτές της ουδετερότητας του κράτους επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους κυρίως στην κυβέρνηση και τους δημόσιους οργανισμούς και στον τρόπο με τον οποίο οργανώνονται και υλοποιούνται οι πολιτικές τους (Dunleavy P. & O' Leary B. 1987). Σ' αυτό το πλαίσιο, το κράτος πρόνοιας αντιμετωπίζεται ως ένας από τους μηχανισμούς κοινωνικής προστασίας, ο οποίος παρεμβαίνει συμπληρωματικά προς την οικογένεια και την αγορά (R. Rose & R. Shiratori 1986), προκειμένου να αμβλύνει τις αρνητικές επιπτώσεις, κυρίως της αγοράς, και να μειώσει τις ανισότητες που προκύπτουν από τη λειτουργία της με στόχο την προώθηση του καλώς εννοούμενου κοινού συμφέροντος. Απ' αυτή την άποψη, το κράτος πρόνοιας αντιμετωπίζεται κυρίως ως μηχανισμός που ασκεί «φιλανθρωπική» παρά κοινωνική πολιτική και ο ρόλος του περιορίζεται στις αναγκαίες συμπληρωματικές προς την αγορά και την οικογένεια παρεμβάσεις (R. Mishra 1990).

Οι υποστηρικτές της άποψης ότι το κράτος είναι μηχανισμός ταξικής κυριαρχίας (Dunleavy P. & O' Leary B. 1987, Poulantzas N. 1985) εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στις επιπτώσεις των κρατικών πολιτικών στη διατήρηση και αναπαραγωγή των ταξικών διαιρέσεων και ιδιαίτερα στο καπιταλιστικό κράτος και τη σχέση του με την αναπαραγωγή και ενσωμάτωση της εργασίας. Το κράτος πρόνοιας αντιμετωπίζεται ως παρεμβατικό κράτος με στόχο τη νομιμοποίηση της καπιταλιστικής συσσώρευσης και την εξασφάλιση των αναγκών των αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (Dunleavy P. & O' Leary B. 1987, Poulantzas N. 1985, Jessop 1983 C. Offe 1987, O' Connor 1977). Απ' αυτή την άποψη, το κράτος πρόνοιας είναι ένας μηχανισμός αναπαραγωγής των γενικών όρων συσσώρευσης του κεφαλαίου και η κοινωνική πολιτική συνδέεται άμεσα με τους όρους και τις διαδικασίες συγκρότησης,

διατήρησης και αναπαραγωγής της μισθωτής σχέσης (W. Bonefeld & Holloway 1993, Σ. Ρομπόλης & Μ. Χλέτσος 1995).

Με άλλα λόγια, στο κράτος πρόνοιας συντελείται μια λειτουργία οικονομικού ελέγχου στη διαδικασία της κεφαλαιακής συσσώρευσης, καθώς και μια λειτουργία «κοινωνικού ελέγχου» στη διατήρηση της ελάχιστης φυσιολογικής ικανότητας της εργατικής δύναμης (Σ. Ρομπόλης 1990).

Ειδικότερα, οι κύριες πολιτικές και πρακτικές παρέμβασης αυτού του τύπου επικεντρώνονται γύρω από την κοινωνική ασφάλιση, την υγεία, την κατοικία, την προστασία από την ανεργία και την καθολική εκπαίδευση.

Στο υπόβαθρο αυτών των πολιτικών βρίσκεται η υιοθέτηση και εφαρμογή του Κεϋνσιανού Οικονομικού Μοντέλου (A. Przeworski 1987), το οποίο χαρακτηρίζεται από την έμφαση στην ενεργό ζήτηση και τη μαζική κατανάλωση, την αύξηση των κρατικών δαπανών και ιδιαίτερα των κοινωνικών δαπανών, την εκτατική ανάπτυξη, τα υψηλά επίπεδα απασχόλησης και τον τεληορικό τρόπο οργάνωσης της εργασίας.

Σ' αυτά τα πλαίσια, το καθεστώς συσσώρευσης του κεφαλαίου και η διατήρηση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων στηρίζονται αφ' ενός στις προστατευτικές κρατικές πολιτικές (επιβολή δασμών στα εισαγόμενα προϊόντα, φορολογικά κίνητρα, επιδότηση εξαγωγών, δημόσιες επενδύσεις), αφ' ετέρου στην ανάληψη από το κράτος μεγάλου μέρους του κόστους αναπαραγωγής της εργασίας, είτε μέσω της φορολογίας (μοντέλο Beveridge), είτε μέσω της θέσπισης υποχρεωτικών εισφορών ασφάλισης της εργασίας (μοντέλο Bismarck).

Στο πολιτικό επίπεδο, το προαναφερόμενο μοντέλο συμπληρώνεται από την κοινωνική δημοκρατία και την καθιέρωση συστημάτων κορπορατισμού (W. Williamson 1989, H. Scholten 1987, C. Offe 1987, L. Panitch 1986), όπου είναι καθοριστικής σημασίας η τριμερή συνεργασία και η συν-ευθύνη κράτους εργοδοτών και εργαζομένων.

2. Συγκριτικό πλαίσιο: Κρατική εξουσία και τυπολογίες του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη

Στην ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη επέδρασαν ποικίλοι παράγοντες (ιστορικοί, οικονομικοί, πολιτικοί, θεσμικοί), που συνδέονται με την επέκταση του καθολικού εκλογικού δικαιώματος, την επικράτηση του υπαρκτού σοσιαλισμού στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, την επικράτηση της μεταπολεμικής βιομηχανίας, τη γενικευμένη εφαρμογή κεϋνσιανών οικονομικών πολιτικών και τη θέσπιση της συμμετοχής των εργαζομένων, όπως και την άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας για μεγάλο χρονικό διάστημα από σοσιαλδημοκρατικά κόμματα (A. Przeworski 1987, C. Offe 1987, R. Mishra 1990, Er. Hobsbawm 1997).

Έτσι, η άσκηση της κρατικής εξουσίας στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής επενδύεται με συμμετοχικές διαδικασίες που της προσδίδουν ένα δημοκρατικό πε-

ριεχόμενο και όπου οι διαδικασίες διαμόρφωσης και λήψης των σχετικών αποφάσεων είναι συναινετικές και τουλάχιστον φαινομενικά αποδυναμώνουν τον εξουσιαστικό χαρακτήρα της κοινωνικής πολιτικής.

Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι η κρατική εξουσία ως δυνατότητα του κράτους να επιβάλλει τις αποφάσεις και τις πολιτικές του στην κοινωνία, αποδυναμώνεται στο κράτος πρόνοιας εξαιτίας της συμμετοχικής δημοκρατίας και του γενικευμένου χαρακτήρα των κοινωνικών του πολιτικών. Ωστόσο, η αναλυτική εξέταση των τρόπων συγκρότησης, διαμόρφωσης και άσκησης της κοινωνικής πολιτικής ανατρέπει αυτήν τη θέση και αναδεικνύει την ενίσχυση του εξουσιαστικού χαρακτήρα του κράτους στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής.

Στη διεθνή βιβλιογραφία και ανεξάρτητα από τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται κάθε φορά, παρατηρούνται κάποιες διαφοροποιήσεις ως προς τους επικρατούντες τύπους του κράτους πρόνοιας και κοινωνικής πολιτικής στην Ευρώπη (M. Rhodes 1997, G. Esping-Andersen 1990, M. Ferrera 1996).

- Τον φιλελεύθερο τύπο των αγγλοσαξονικών χωρών, όπου στην κοινωνική πολιτική διαδραματίζει σημαντικό ρόλο η αγορά και το κράτος εγγυάται, μέσω της φορολογίας, ένα ελάχιστο επίπεδο εισοδήματος για όλους τους πολίτες. Σ' αυτό το μοντέλο είναι σημαντικός ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης, αλλά ο χαρακτήρας του είναι βαθιά εξουσιαστικός, εφόσον το δικαίωμα επιβολής φόρων και καθορισμού του ύψους των πόρων που θα διατεθούν στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής ανήκει αποκλειστικά στο κράτος.
- Τον κορπορατίστικο τύπο των χωρών της κεντρικής Ευρώπης, όπου ο ρόλος της αγοράς είναι περιορισμένος στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής και το είδος και το ύψος των κοινωνικών δαπανών καθορίζονται από τις εισφορές των εργαζομένων, των εργοδοτών και του κράτους, ενώ λειτουργεί επικουρικά και η πρόνοια, μέσω της φορολογίας, για τους ανασφάλιστους. Σ' αυτό το μοντέλο, ο εξουσιαστικός χαρακτήρας της κοινωνικής πολιτικής είναι περιορισμένος σε σχέση με το πλουραλιστικό μοντέλο, καθώς το ύψος και το είδος των κοινωνικών εισφορών και των κοινωνικών δαπανών καθορίζονται μέσω διαδικασιών τριμερούς διαβούλευσης και διαπραγματεύσεως. Ωστόσο, στον πυρήνα της παραμένει ο εξουσιαστικός χαρακτήρας στο βαθμό που το κράτος ρυθμίζει τους όρους συσσώρευσης του κεφαλαίου και καθορίζει με την οικονομική του πολιτική, τόσο το ύψος των δικών του εισφορών στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής, όσο και το ύψος των εργοδοτικών και εργατικών εισφορών και την κατανομή τους με τον προσδιορισμό των όρων ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων και γενικότερα της οικονομικής ανάπτυξης και της απασχόλησης.
- Τον σοσιαλδημοκρατικό τύπο των σκανδιναβικών χωρών, που χαρακτηρίζεται από τη μακροχρόνια κυριαρχία της σοσιαλδημοκρατίας, την επικράτηση της δημόσιας καθολικής και υψηλών προδιαγραφών κοινωνικής πολιτικής

με σημαντικές επιπτώσεις στην αναδιανομή του εισοδήματος, τη συμμετοχική δημοκρατία και τον εκμηδενισμό της αγοράς και της οικογένειας στο πεδίο της κοινωνικής προστασίας. Πρόκειται, ωστόσο, για ένα μοντέλο που στηρίχθηκε στα πολύ υψηλά επίπεδα της φορολογίας εισοδήματος και που ο εξουσιαστικός του χαρακτήρας, αν και επενδυμένος στο μέγιστο βαθμό με θεσμούς κοινωνικής δημοκρατίας, καθορίζεται από την άσκηση της φορολογικής πολιτικής και τις προσπάθειες περιορισμού των επιπέδων φορολόγησης με στόχο την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας.

- Τον νοτιοευρωπαϊκό τύπο, όπου ο ρόλος της αγοράς είναι περιορισμένος, η οικογένεια και η εκκλησία διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο και το κράτος παρεμβαίνει στο κοινωνικό πεδίο μέσω των πελατειακών σχέσεων, ενώ η κοινωνική πολιτική στηρίζεται τόσο στο σύστημα εισφορών όσο και στο σύστημα της φορολογίας, αλλά γενικά παραμένει σε χαμηλά επίπεδα. Πρόκειται για πολυδιασπασμένα και κορπορατίστικα συστήματα κοινωνικής πολιτικής, που χαρακτηρίζονται από τον έντονα δυαδικό τους προσανατολισμό: από τη μια πλευρά, προσφέρεται «γενναία» προστασία στους τομείς που βρίσκονται στον πυρήνα της εργατικής δύναμης και συγκροτούν τη θεσμοποιημένη αγορά εργασίας, και από την άλλη, παρέχουν πολύ αδύνατη επιδότηση σε όσους βρίσκονται στη μη-θεσμοποιημένη αγορά εργασίας (M. Ferrera 1996). Αυτή η πολιτική συνδυάζεται με την παροχή πολλών ελευθεριών και προνομίων στο κεφάλαιο, για το οποίο εφαρμόζεται κατ' ουσίαν η αρχή του *laissez-faire* και ταυτόχρονα εφαρμόζεται ασφυκτικός κρατικός έλεγχος και συγκεντρωτική διαχείριση της εργασίας. Ουσιαστικά είναι ένας αυταρχικός και εξουσιαστικός τύπος κοινωνικής προστασίας, όπου οι θεσμοί συμμετοχής είναι αδύνατοι και διαπερνούνται από κορπορατίστικες και πελατειακές λογικές.

Στο πλαίσιο αυτής της τυπολογίας των κρατών και καθεστώτων πρόνοιας, η Ελλάδα κατατάσσεται στο νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο όπου, παρ' όλη τη θέσπιση θεσμών κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και την επέκταση της κοινωνικής πολιτικής, ο πελατειακός και εξουσιαστικός χαρακτήρας του κράτους πρόνοιας παραμένει και ενισχύεται αντί να αποδυναμώνεται.

Για να υποστηρίξουμε αυτήν τη θέση θα εξετάσουμε την περίπτωση της συγκρότησης και εξέλιξης της κοινωνικής ασφάλισης υπό το πρίσμα του τρόπου με τον οποίο αρθρώνεται και ασκείται η κρατική εξουσία.

3. Κρατική εξουσία και κράτος πρόνοιας στην Ελλάδα: Η εξέλιξη του εξουσιαστικού χαρακτήρα της κοινωνικής πολιτικής στη νεότερη Ελλάδα

Το νεοελληνικό κράτος, ως αποτέλεσμα της επανάστασης του 1821 και της επέμβασης των μεγάλων δυνάμεων στη συγκρότησή του, δομήθηκε εξ αρχής ως φιλελεύ-

θερη δημοκρατία με κύρια μορφή ενσωμάτωσης των μαζών τα πελατειακά δίκτυα. Στο οικονομικό πεδίο, η κυριαρχία των μικροαγροτών, η συντεχνιακού χαρακτήρα βιοτεχνική παραγωγή και οι κρατικές υπηρεσίες μονοπωλούσαν την απασχόληση του πληθυσμού. Ταυτόχρονα, οι επαναλαμβανόμενοι πόλεμοι μέχρι τη Μικρασιατική καταστροφή είχαν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη μιας προνοιακής κρατικής πολιτικής, φιλανθρωπικού και ιδρυματικού χαρακτήρα, με κύριο στόχο την προστασία των χηρών και ορφανών και τη δημιουργία υγειονομικής υποδομής (Κ. Κρεμαλής 1990).

Η απουσία βιομηχανίας και η περιορισμένη εσωτερική αγορά δεν ευνοούσαν την ανάπτυξη μαζικής μισθωτής εργασίας και κατά συνέπεια την ανάπτυξη εκτεταμένων μηχανισμών κοινωνικής προστασίας. Αυτό το διάστημα οι αναπαραγωγικές λειτουργίες πραγματοποιούνται χάρη στην οικογενειακή αλληλεγγύη, τη μετανάστευση και τις πελατειακές σχέσεις.

Ουσιαστικά η επέκταση της μισθωτής σχέσης συγκεντρώνεται γύρω από το κράτος (στρατιωτικοί, εκπαιδευτικοί, δημόσιοι υπάλληλοι), τη ναυτιλία και τα μεταλλεία, όπου εμφανίζονται και τα πρώτα αλληλοβοηθητικά ταμεία (Σ. Ρομπόλης 1990), χωρίς την παρέμβαση ή/και τη συνεισφορά του κράτους.

Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα αρχίζει να αναπτύσσεται η βιομηχανική παραγωγή και εμφανίζονται οι πρώτες οργανώσεις των μισθωτών. Η Μικρασιατική καταστροφή και οι δημογραφικές ανακατατάξεις που συντελέστηκαν, είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας τεράστιας μάζας μισθωτών που δε διέθεταν άλλα περιουσιακά στοιχεία εκτός από την εργατική τους δύναμη και η οποία σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της βιομηχανίας οδήγησαν στην ανάγκη δημιουργίας μηχανισμών κοινωνικής προστασίας και αλληλεγγύης (Κ. Μοσκόφ 1985, Κ. Μαυρέας 1998, Σ. Ρομπόλης 1990). Έτσι, αυτή την περίοδο ψηφίζονται οι πρώτοι νόμοι για την κοινωνική ασφάλιση των μισθωτών, και το 1937 (Ν.6296/1934) αρχίζει να λειτουργεί το Ι.Κ.Α. στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τον Πειραιά. Ωστόσο, ο άκρατος φιλελευθερισμός που επικρατούσε εκείνη την εποχή στις συνθήκες συσσώρευσης του κεφαλαίου δεν επέτρεψε την επέκταση του Ι.Κ.Α., του οποίου οι παροχές ήταν στοιχειώδεις, με αποτέλεσμα μέχρι το 1940 να δημιουργηθούν πλήθος επικουρικών ασφαλιστικών ταμείων σε κλαδική και επαγγελματική βάση. Έτσι, τα θεμέλια της κοινωνικής προστασίας στη νεότερη Ελλάδα, όσον αφορά στην πρόνοια, τέθηκαν στη βάση της ιδρυματικής φιλανθρωπίας και των πελατειακών παροχών, της δε κοινωνικής ασφάλισης στη βάση της περιορισμένης συνεισφοράς του κράτους, της πολυδιάσπασης και των άνισων παροχών, τόσο αναφορικά με το ποσοτικό και ποιοτικό τους επίπεδο, όσο και με τις προϋποθέσεις απονομής και υπολογισμού τους.

Από την άποψη αυτή, μελετώντας τη χρονολογική σειρά ίδρυσης των ταμείων ασφάλισης, διαπιστώνουμε ότι ο θεσμός δε δημιουργήθηκε για να καλύψει τις ανάγκες των εργαζομένων που είχαν μεγαλύτερη ανάγκη κοινωνικής προστασίας, αλλά χρησιμοποιήθηκε από την κρατική εξουσία ως μηχανισμός ενσωμάτωσης ορι-

ομένων κοινωνικών ομάδων που η απασχόλησή τους συνδεόταν με πλευρές διαχείρισης της κρατικής εξουσίας, όπως π.χ. στρατιωτικοί, δημόσιοι υπάλληλοι κ.λπ. (Π. Πέτρουλας-Σ. Ρομπόλης-Ε. Ξυδέας-Μ. Χλέτσος 1993).

Η οικονομική και κοινωνική εξέλιξη (Μουζέλης Ν. 1978, Τσουκαλάς Κ. 1987) που ακολούθησε τη γερμανική κατοχή και τους δύο εμφύλιους πολέμους έγινε στη βάση πολιτικών κριτηρίων που σχετίζονταν με τη γρήγορη αναδόμηση της αστικής τάξης και των μικρομεσαίων στρωμάτων που θα αποτελούσαν το άμεσο στήριγμα του μεταπολεμικού αστικού καθεστώτος. Αυτό πραγματοποιήθηκε με την ένταξη των «ημετέρων» στο πελατειακό σύστημα και τον αποκλεισμό όσων υπήρχε η υποψία ότι συνιστούσαν τον εχθρό. Έτσι ενισχύθηκε, με πολιτικό τρόπο, η διαμόρφωση ενός οικονομικού συστήματος, που σε σημαντικό βαθμό στηρίζεται στις κρατικές ρυθμίσεις και ενισχύσεις και στην ύπαρξη πλατιών μικρομεσαίων στρωμάτων, που είτε αμείβονται από τον κρατικό προϋπολογισμό είτε στηρίζονται στην πολιτική πατρωνία που προσφέρουν οι κυβερνητικοί πολιτευτές. Σ' αυτά τα πλαίσια, οι πιθανές κοινωνικές αντιδράσεις εξαιτίας σοβαρών κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων είτε ενσωματώνονται, με την ενεργοποίηση πελατειακών πολιτικών σχέσεων, είτε καταστέλλονται άμεσα¹.

Οι καταστροφές που προκλήθηκαν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου και των δύο εμφυλίων, είχαν ως συνέπεια την ανάδειξη της ανάγκης επανάληψης της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Έτσι, σ' αυτό το πλαίσιο, παραχωρήθηκαν πλήθος προνομίων στο κεφάλαιο και ταυτόχρονα επιδιώχθηκαν, και σε σημαντικό βαθμό επιτεύχθηκαν, η άντληση και η διάθεση του υπερπροϊόντος με σκοπό να ικανοποιηθούν οι ανάγκες συσσώρευσής του. Σ' αυτήν τη λογική υποτάχθηκαν και τα ασφαλιστικά ταμεία, των οποίων τα αποθεματικά δεσμεύονται από το κράτος και διατίθενται για να καλύψουν τις δανειακές ανάγκες του κεφαλαίου. Στην εξυπηρέτηση αυτού του στόχου συμβάλλει ο συγκεντρωτικός τρόπος οργάνωσης του συστήματος κοινωνικής προστασίας και ο ασφυκτικός έλεγχος που επιβάλλει το κράτος στη διοίκηση, τις προϋποθέσεις, τους όρους διαχείρισης και διάθεσης των πόρων τους. Έτσι, στο μεταπολεμικό ελληνικό κράτος η κοινωνική πολιτική λειτουργεί διττά: ως μηχανισμός εκτόνωσης των κοινωνικών αντιδράσεων και ενσωμάτωσης των εργαζομένων, στο βαθμό που αυτό δεν επιτυγχάνεται από τη μετανάστευση και τα πελατειακά δίκτυα, και ταυτόχρονα ως μηχανισμός άντλησης και διάθεσης πόρων για τις ανάγκες συσσώρευσης του κεφαλαίου. Για να επιτευχθεί αυτή η διττή λειτουργία είναι απαραίτητος ο ασφυκτικός κρατικός έλεγχος των ασφαλιστικών οργανισμών και η επιβολή εξουσιαστικών σχέ-

1. Ο σημαντικότερος, ίσως μηχανισμός εκτόνωσης της μεταπολεμικής κοινωνικής κρίσης δεν ήταν τόσο τα πελατειακά δίκτυα όσο η εξωτερική μετανάστευση εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων που είχε ως συνέπεια αφ' ενός να περιοριστεί το «πλεονάζον» εργατικό δυναμικό, αφ' ετέρου να εισρεύσουν πόροι προς τις οικογένειες των μεταναστών που παρέμεναν στην Ελλάδα και κατά συνέπεια να τονωθεί η ζήτηση. Ενδεικτικά για το ρόλο της μετανάστευσης στη νεότερη Ελλάδα, βλ. Τσουκαλάς Κ. (1987), *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.

σεων με τη μεσολάβηση των πελατειακών δικτύων. Έτσι, στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, διαμορφώθηκε ένα «ιστορικό μπλοκ», το οποίο στο πολιτικό επίπεδο συγκροτείται γύρω από τον πολυκερματισμό της κοινωνικής ασφάλισης και τις συνεχιζακές ρυθμίσεις με τη μεσολάβηση των πελατειακών δικτύων, και στο οικονομικό επίπεδο με τον εξουσιαστικό έλεγχο των ασφαλιστικών οργανισμών και της διαχείρισης και διάθεσης των πόρων τους.

Σ' αυτό το πλαίσιο διαμορφώθηκε ένα δυαδικό σύστημα κοινωνικής προστασίας. Αφ' ενός λειτουργούν ασφαλιστικοί οργανισμοί, των οποίων οι παροχές σχετίζονται με το επίπεδο απασχόλησης και το ύψος των αποδοχών (π.χ. Ι.Κ.Α., επικουρικά ταμεία κ.ά.), αφ' ετέρου λαμβάνονται μέτρα και θεσπίζονται παροχές για την καθολική κάλυψη του πληθυσμού (Ο.Γ.Α., προνοιακές παροχές).

Η κρατική πρόνοια είναι περιορισμένη, επιλεκτική, ασυντόνιστη (Χλέτσος Μ. 1991, Χλέτσος Μ. 1993, Γετίμης Π.-Γράβαρης Δ. 1993) και διέπεται από αυστηρές διοικητικές και γραφειοκρατικές διαδικασίες.

Κύριο χαρακτηριστικό αρκετών προνοιακών προγραμμάτων είναι η περιπτώσιολογική αντιμετώπιση προβλημάτων και η έλλειψη συντονισμού ανάμεσα στους οργανισμούς ή τις υπηρεσίες που ασκούν προνοιακή πολιτική.

Ταυτόχρονα, η κοινωνική ασφάλιση, από το 1950-1980 που βρίσκεται στο στάδιο της κεφαλαιοποίησης, διέθετε τα αποθεματικά διαμέσου του κρατικού ελέγχου και των αντίστοιχων πολιτικών της στην ενίσχυση της ιδιωτικής επενδυτικής δραστηριότητας με φτηνούς χρηματοδοτικούς όρους.

Καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο το ΙΚΑ, για παράδειγμα, χρησιμοποιήθηκε ως φορέας άσκησης οικονομικής πολιτικής με τη μείωση των ασφαλιστικών εισφορών διαφόρων κατηγοριών επιχειρήσεων που εγκαθίστανται σε προνομιακές, από άποψη κινήτρων, βιομηχανικές ζώνες και φορέας άσκησης κοινωνικής πολιτικής με τις περιπτώσεις συνταξιοδότησης ομογενών, ορισμένων κατηγοριών ασφαλισμένων και περιπτώσεων επέκτασης του δικαιώματος συνταξιοδότησης με ευνοϊκότερες προϋποθέσεις (Σ. Ρομπόλης 1990, Σ. Ρομπόλης κ.ά. 1995).

Έτσι, οι κρατικές πολιτικές στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα ενισχύονται χρηματοδοτικά με την αποδυνάμωση του κεφαλαιακού αποθέματος της κοινωνικής ασφάλισης, το οποίο, κατά κύριο λόγο, έχει σχηματιστεί από τις ασφαλιστικές εισφορές των εργαζομένων και των εργοδοτών.

Στο διάστημα μετά το 1974, παράλληλα με την εξασθένηση πολιτικών και κοινωνικών περιορισμών, άρχισαν να αναπτύσσονται ποικίλες οργανώσεις (π.χ. επιχειρησιακά σωματεία, φοιτητικές οργανώσεις, οργανώσεις γυναικών), σε μια προσπάθεια αναζήτησης κοινωνικών σπινιγμάτων σε αντιστάθμιση των παραδοσιακών μηχανισμών που ενεργοποιούσαν τα πελατειακά δίκτυα. Σ' αυτό το πλαίσιο, η νεοσύστατη «κοινωνία των πολιτών» (Καραμπελιάς Γ. 1989, Μαυρογορδάτος Γ. 1988, Αλεξανδρόπουλος Στ. 1990, Φούσκας Β. 1993) ήταν έντονα ιδεολογικά προσανατολισμένη, χωρίς την εξασφάλιση της απαραίτητης πολιτικής αυτονομίας που θα της επέτρεπε να δράσει αυτόβουλα. Αντίθετα, η επίλυση κοινωνικών προβλημάτων α-

ναζητήθηκε στην πολιτική επιρροή και εκπροσώπηση των πολιτικών κομμάτων και στις πολιτικές που αυτά θα εφαρμόζαν ως κυβέρνηση και όχι στην αυτόνομη κοινωνική παρέμβαση και τη διαμόρφωση προϋποθέσεων επίλυσης, που θα στηρίζονταν στις ίδιες τις δυνατότητες των κοινωνικών οργανώσεων.

Μετά το 1982 αρχίζει να εξασθενεί ο πατερναλιστικός χαρακτήρας των κρατικών πολιτικών και σημειώνονται κάποιες διαφοροποιήσεις στη σχέση κράτους και κοινωνίας. Προωθείται η ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης, η επικοινωνία, ο διάλογος και σε αρκετές περιπτώσεις η συνεργασία με τις εθελοντικές οργανώσεις για την αντιμετώπιση διαφόρων κοινωνικών προβλημάτων. Ενίοτε, η κυβερνητική πολιτική ενισχύει την ανάπτυξη εθελοντικών οργανώσεων που αρθρώνουν και προωθούν κοινωνικά αιτήματα προς το κράτος. Μ' αυτό τον τρόπο διαμορφώνονται τα στοιχεία (επιβολή του πλαισίου κοινωνικού διαλόγου από το κράτος, συγκεντρωτικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων) ενός μοντέλου κρατικού κορπορατισμού (Schmitter, P.C. 1979, Μαυρογορδάτος Γ. 1988), που, παράλληλα με τα εξασθενημένα πολιτικά δίκτυα παραδοσιακού τύπου, λειτούργησε τουλάχιστον ως το 1990. Μετά το 1990 και με την ψήφιση του Ν.1876/90 για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις φαίνεται πως σταδιακά οδηγούμαστε προς ένα πλουραλιστικό μοντέλο άρθρωσης συμφερόντων, ενώ, παράλληλα, δημιουργούνται ή και ενισχύονται θεσμοί κοινωνικού κορπορατισμού.

Οστόσο, μολοντί τα τελευταία χρόνια άρχισε να προωθείται η συμμετοχή του κοινωνικού τομέα στις διαδικασίες διαμόρφωσης και λήψης των αποφάσεων κοινωνικής πολιτικής, το κράτος λειτουργεί πατερναλιστικά εξαιτίας του συγκεντρωτικού τρόπου οργάνωσης του κράτους πρόνοιας και της έλλειψης παράδοσης κοινωνικής διαπραγμάτευσης και κοινωνικού διαλόγου.

Κατά τη διάρκεια της μεταπολίτευσης, η διεθνής οικονομική κρίση και οι διεργασίες διεθνοποίησης που συντελούνται, σε συνδυασμό με την ανάγκη ενσωμάτωσης των πλατιών μαζών στο νεοσύστατο πολιτικό σύστημα της πολυκομματικής δημοκρατίας, περιορίζουν θεωρητικά τις δυνατότητες συσσώρευσης του κεφαλαίου και «απειλείται» η υψηλή κερδοφορία που απολάμβανε στις προηγούμενες δεκαετίες. Έτσι, παρ' όλη τη φιλελευθεροποίηση που συντελείται στο πολιτικό επίπεδο, στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής το κράτος εξακολουθεί να λειτουργεί με τον παραδοσιακό τρόπο. Διατηρείται ο ασφυκτικός κρατικός έλεγχος των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης και, ταυτόχρονα, προωθούνται συνεχνιακές ρυθμίσεις παροχών, με στόχο την ενσωμάτωση ειδικών κοινωνικών κατηγοριών. Ταυτόχρονα, από το 1980 κι έπειτα, η κοινωνική ασφάλιση βρίσκεται στη διανεμητική περίοδο και δανείζεται με επαχθείς χρηματοδοτικούς όρους για την κάλυψη των ελλειμμάτων της από ιδιωτικές καταθέσεις, στη διαμόρφωση των οποίων συνέβαλε η ίδια η κοινωνική ασφάλιση (Σ. Ρομπόλης 1990)

Τα αποθεματικά των ασφαλιστικών οργανισμών δεσμεύονται στην Τράπεζα της Ελλάδος και αξιοποιούνται για την ενίσχυση της συσσώρευσης του κεφαλαίου και τη διατήρηση της υψηλής του κερδοφορίας. Γι' αυτόν το σκοπό χρησιμοποιείται

ο μηχανισμός των επιτοκίων: Τα ασφαλιστικά ταμεία για την υποχρεωτική κατάθεση των αποθεματικών τους στην Τράπεζα της Ελλάδας ελάμβαναν επιτόκιο 4% (1950-1973) και 5% μέχρι 18% την περίοδο 1974-1991. Τις ίδιες αυτές περιόδους το επιτόκιο ταμειευτηρίου αυξήθηκε από 7% το 1950 σε 18% το 1991, ενώ οι μεταβολές του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή από 12,5% το 1951 έφτασε στο 27,1% το 1974, στο 24,8% το 1980 και στο 18,9% το 1991. Η πληθωριστική απομείωση (επιτόκιο υποχρεωτικής κατάθεσης-μεταβολή τιμών) είναι ιδιαίτερα σημαντική το 1973 (-1,43%), το 1974 (-22,31%), το 1979 (-11,68%), το 1980 (-14,06%) και το 1981 (-13,05%) με σταδιακή μείωσή του που έφτασε στο -0,90% το 1991. Ταυτόχρονα τα ασφαλιστικά ταμεία αναγκάζονται να δανείζονται για την κάλυψη των ελλειμμάτων τους με επιτόκιο της τάξεως του 32%-35% (Π. Πέτρουλας-Σ. Ρομπόλης-Ε. Ξυδέας-Μ. Χλέτσος 1993).

Έτσι, «καθώς το σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης διέρχεται τη διανεμητική του φάση, αυξάνει το χάσμα μεταξύ εσόδων και δαπανών και διογκώνονται τα ελλείμματά του. Ταυτόχρονα, ενώ η κρατική επιχορήγηση μειώνει το κόστος δανεισμού των ασφαλιστικών ταμείων, το επίπεδο των εισφορών αυξάνεται παράλληλα με την επιδείνωση του επιπέδου των παροχών» (Σ. Ρομπόλης κ.ά.1995).

Τα ελλείμματα της κοινωνικής ασφάλισης εμφανίζονται ως συστατικό στοιχείο μιας αντίθεσης ανάμεσα στους περιορισμούς του τμήματος του κοινωνικού προϊόντος που αποδίδεται στο οργανωμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και στις αυξανόμενες αντικειμενικές απαιτήσεις ικανοποίησης των ασφαλιστικών αναγκών του εργαζόμενου πληθυσμού (Σ. Ρομπόλης κ.ά.1995).

Το ελληνικό κράτος, δέσμιο της εξουσιαστικής του λογικής, δεν αναδιαρθρώνει το σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης. «Οι ασφαλιστικές παρεμβάσεις της τελευταίας δεκαετίας έχουν εισπρακτική λογική: δε αντιμετωπίζουν τα προβλήματα ρευστότητας των ασφαλιστικών οργανισμών, δε δημιουργούνται προϋποθέσεις βελτίωσης του δημογραφικού προβλήματος της κοινωνικής ασφάλισης, δε θεμελιώνουν τις αρχές της ανταποδοτικότητας και κοινωνικής αλληλεγγύης, δε ρυθμίζουν τα χρέη των ταμείων και δεν προωθούν την αυτοτελή αξιοποίηση των περιουσιακών στοιχείων των ασφαλιστικών οργανισμών» (Σ. Ρομπόλης κ.ά. 1995).

Έτσι, στην Ελλάδα η κοινωνική ασφάλιση δεν εξέφρασε πλήρως τις θεμελιώδεις θεωρητικές αρχές αλλά και τη φιλοσοφία και πρακτική των αντίστοιχων συστημάτων των χωρών της Ε.Ε. για τους παρακάτω κυρίως λόγους:

- Οι μισθωτοί αποτελούν ένα μικρό ποσοστό του ενεργού πληθυσμού σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.
- Το ποσοστό των ανασφαλιστών είναι πολύ υψηλό.
- Ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης επεκτάθηκε με αργούς ρυθμούς.
- Στο μεταπολεμικό πρότυπο ανάπτυξης της Ελλάδας, η κοινωνική ασφάλιση δεν αντιμετωπίστηκε ως συστατικό στοιχείο οργάνωσης του κοινωνικού.

4. Αντί συμπεράσματος: κρατική εξουσία και προοπτικές της κοινωνικής πολιτικής

Η διεθνοποίηση της ελληνικής οικονομίας με την ένταξη στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση και οι συνακόλουθες περιοριστικές δημοσιονομικές πολιτικές θέτουν νέα όρια στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής. Οι παράγοντες που φαίνεται να επηρεάζουν την εξέλιξη των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης είναι (Σ. Ρομπόλης 1995):

- Η μακροχρόνια ανεργία
- Η μειωμένη συμμετοχή της εργασίας στην παραγωγή προϊόντος
- Οι νέες μορφές απασχόλησης
- Η γήρανση του πληθυσμού
- Η χρήση των νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία
- Οι νέες σχέσεις ανάμεσα στο κράτος και την αγορά

Όμως, καθώς οι ανισότητες διευρύνονται και παγιώνεται όλο και περισσότερο η κοινωνία των 2/3, υποστηρίζεται η ανάγκη διασφάλισης ενός ελάχιστα εγγυημένου εισοδήματος. Αυτό, εκ των ουκ άνευ, οδηγεί στην καθιέρωση και επέκταση του δυαδικού χαρακτήρα της κοινωνικής πολιτικής και στη μίξη των μοντέλων Beveridge και Bismarck, σε ευρωπαϊκή κλίμακα.

Από τη μια πλευρά, η γενίκευση της καθολικής προστασίας μέσω της φορολογίας υποστηρίζεται ως αναγκαία για την αναπαραγωγή του ευρωπαϊκού «απασχολήσιμου» εργαζόμενου. Από την άλλη πλευρά, οι εργαζόμενοι που ανήκουν στον πυρήνα της ευρωπαϊκής παραγωγής έχουν τη δυνατότητα να πληρώνουν και συνεπώς να καλύπτονται με πρόσθετες παροχές χάρη στα συστήματα εισφορών και την επέκταση της ιδιωτικής κερδοσκοπικής ασφαλιστικής δραστηριότητας. Η ενδεχόμενη υλοποίηση αυτής της στρατηγικής στο μέλλον θα σημάνει την αλλαγή του χαρακτήρα της κοινωνικής πολιτικής, αφού αυτή θα περιορίζεται με τις ελάχιστες προϋποθέσεις στα 2/3 των φτωχών και κοινωνικά αποκλεισμένων. Το υπόλοιπο 1/3 θα απευθύνεται στην αγορά των ασφαλιστικών επιχειρήσεων. Αυτό σημαίνει διάβρωση της κοινωνικής συνοχής, αφού η αλληλεγγύη «μεταναστεύει» από το πεδίο των κρατικών λειτουργιών σ' αυτό της αγοράς παροχής αντίστοιχων υπηρεσιών.

Η επιχειρηματολογία αυτής της στρατηγικής επικαλείται ότι η γήρανση του πληθυσμού, η ωρίμανση των ασφαλιστικών οργανισμών και η επιδίωξη καθήλωσης του εργατικού κόστους περιορίζουν τις δυνατότητες διεύρυνσης των παροχών των ασφαλιστικών οργανισμών.

Σ' αυτό το πλαίσιο, το κράτος από τη μια πλευρά ελέγχει ακόμη περισσότερο τη διοίκηση και τη διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων των ασφαλιστικών οργανισμών και από την άλλη, με την αύξηση των εισφορών και τη συρρίκνωση των παροχών επιδιώκει να εξοικονομήσει πόρους, τους οποίους έχει ανάγκη να διαθέσει στο σκέλος της ελάχιστης κοινωνικής προστασίας.

Από την άποψη αυτή, είναι χαρακτηριστικές οι διατάξεις (άρθρα 39-44) του

λεγόμενου μίνι ασφαλιστικού νομοσχεδίου, οι οποίες αναφέρονται στην ενδυνάμωση του κρατικού ελέγχου των περιουσιακών στοιχείων των ταμείων.

Έτσι, η κοινωνική προστασία στην Ελλάδα οδηγείται στη διεύρυνση του δυαδικού της χαρακτήρα. Ταυτόχρονα, το κράτος αποποιείται όλο και περισσότερο των ευθυνών του για την εφαρμογή της τριμερούς χρηματοδότησης στο σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης, επιδιώκοντας σταδιακά τον απεγκλωβισμό του από τη χρηματοδότηση του συστήματος κοινωνικής προστασίας², αλλά όχι από τη διαχείριση των αποθεματικών των ασφαλιστικών οργανισμών.

Κατ' αυτό τον τρόπο, προκειμένου το κράτος να διαμορφώσει τους νέους όρους συσσώρευσης του κεφαλαίου και οργάνωσης του κοινωνικού, ενισχύει τον εξουσιαστικό του χαρακτήρα στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, με στόχο την ενίσχυση του σχετικού βάρους του μοντέλου Beveridge και της ιδιωτικής κερδοσκοπικής δραστηριότητας έναντι των ιστορικά διαμορφωμένων μηχανισμών κοινωνικής προστασίας.

Έτσι, το κράτος-πρόνοιας, σε χρηματοδοτικούς όρους, αποτελεί τη λειτουργία εκείνη την οποία οι κρατικές πολιτικές χρηματοδοτούν μέχρι του σημείου που δεν εμποδίζεται η συσσωρευτική αναπαραγωγή του κεφαλαίου και ταυτόχρονα δεν φθείρεται η ελάχιστη φυσιολογική ικανότητα της εργατικής δύναμης.

Το εναλλακτικό σενάριο σ' αυτή την περίπτωση είναι η αυτονομία, η αυτοδιοίκηση και η αυτοδιαχείριση του συστήματος κοινωνικής προστασίας με θεσμούς συμμετοχής τόσο των εισφορέων όσο και των αποληπτών των ωφελημάτων του. Δηλαδή, ο κρατικός παρεμβατισμός να δώσει τη θέση του σε ένα θεσμοποιημένο και εκ των προτέρων καθορισμένο σύστημα σχέσεων κράτους και κοινωνικο-ασφαλιστικού συστήματος (Σ. Ρομπόλης κ.ά. 1995).

Εξάλλου, το θέμα αυτό των σχέσεων του κράτους και της κοινωνικής πολιτικής, στο μέλλον, αποτελεί ένα από τα κεντρικά ζητήματα της επιστημονικής αντιπαραθετικής συζήτησης που διεξάγεται σήμερα σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Αυτό σημαίνει ότι στο μέλλον οι κοινωνικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις για την προοπτική της κοινωνικής πολιτικής και το ρόλο του κράτους θα ενταθούν ακόμη περισσότερο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Gosta Esping-Andersen (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

Ferrera (1996:1): *Journal of European Social Policy*, The «Southern Model» of welfare in Europe, pp. 17-37.

Rhodes (1997): *Southern European Welfare States between Crisis and Reform*, London, Frank Cass.

2. Το 1990 η κρατική επιχορήγηση αποτελούσε το 37% των εσόδων του Ι.Κ.Α., το 1997 μειώθηκε στο 21% και για το 1999 προβλέπεται το ποσοστό αυτό να μειωθεί στο 16%.

- Panitch (1986): *Working Class Politics in Crisis*, London, Verso.
- Il. Scholten (1987): *Political Stability and Neo-Corporatism*, London, Sage.
- Williamson P. (1989): *Corporatism in Perspective*, London, Sage.
- Hobsbawm Er. (1997): *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Ρομπόλης-Μ. Χλέτσος (1995): *Η Κοινωνική Πολιτική μετά την Κρίση του Κράτους Πρόνοιας, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής*.
- Bonefeld-J. Holloway (1993): *Μεταφορντισμός και Κοινωνική Μορφή*, Εξάντας, Αθήνα.
- Dunleavy P.-O' Leary B. (1987): *Theories of the State*, London, Macmillan.
- Poulantzas (1985): *Η πολιτική Εξουσία και οι Κοινωνικές Τάξεις*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Rose-R. Shiratori (1986): *The welfare state, East and West*, New York, Oxford University Press.
- Friedmann-N. Gilbert-M. Sherer (1987): *Modern Welfare States*, Gr. Britain, Wheatsheaf Books.
- Mishra (1984): *The Welfare State in Crisis*, London, Harvester Wheatsheaf.
- Mishra (1990): *The Welfare State in Capitalist Society*, London, Harvester Wheatsheaf.
- Jessop J. (1983): *The Capitalist State. Marxist Theories and Methods*, Oxford, Martin Robertson.
- Offe (1987, 3rd ed.): *Contradictions of the Welfare State*, London, Hutchinson.
- Przeworski (1987): *Capitalism and Social Democracy*, New York, Cambridge University Press.
- O'Connor (1977): *Η Οικονομική Κρίση του Κράτους*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Schmitter, P.C. (1979): «Still the Century of Corporatism?» in P.C. Schmitter and G. Lehmbruch, eds., *Trends Toward Corporatist Intermediation*, London, Sage Publications, pp. 7-52.
- Μουζέλης, Ν., (1978): *Νεοελληνική Κοινωνία, Όψεις Υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας.
- Τσουκαλάς, Κ., (1987): *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- (Συλλογικό): (1984): *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950, Ένα Έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Καραμπελιάς, Γ. (1989): *Κράτος και Κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-88)*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (1988): *Μεταξύ Πιτυοκάμπης και Προκρούστη. Οι Επαγγελματικές Οργανώσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Αλεξανδρόπουλος, Στ. (1990): *Συλλογική Δράση και Αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη μεταπολίτευση*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Φούσκας, Β. (1993): *Κράτος, Λαϊκισμός και Πολιτικές Στρατηγικές*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Χλέτσος, Μ. (1991): «Σκέψεις γύρω από την ύπαρξη του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», Αθήνα, *Λεβιάθαν*, αρ. 10.
- Χλέτσος, Μ. (1993): «Ανάλυση της κρίσης του κράτους πρόνοιας ως κρίσης οργάνωσης του κοινωνικού», Αθήνα, Εισήγηση που παρουσιάστηκε στο Γ Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής σήμερα.
- Γετίμης, Π.-Γράβαρης, Δ. (1993): *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Κρεμαλός Κ. (1990): *Κοινωνική Πρόνοια, Διερεύνηση και αξιολόγηση ενός νέου συστήματος*, Αθήνα.
- Πέτρουλας Π.-Ρομπόλης Σ.-Ξυδάς Ε.-Χλέτσος Μ. (1993): *Η Κοινωνική Ασφάλιση στην Ελλάδα: Η περίπτωση του Ι.Κ.Α.*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Ρομπόλης Σ. (1990): *Κοινωνική Ασφάλιση, η διαρκής κρίση και οι προοπτικές*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Μοσκόφ Κ. (1985, 2η εκδ.): *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης, η διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Μαυρέα Κ. (1998): «Κοινωνική πολιτική και ιδεολογία στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: Επιδράσεις και εξελίξεις με αφορμή το ζήτημα των κοινωνικών ασφαλίσεων», Αθήνα, *Θέσεις*, τ. 64, σσ. 121-155.

Ρομπόλης Σ. κ.ά. (1995 αδημοσίευτο): *Οικονομικά και οργανωτικά ζητήματα του συστήματος κοινωνικών ασφαλίσεων στην προοπτική των δημογραφικών εξελίξεων ή και της ενοποίησης της Κοινωνικής αγοράς*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων.